

ՌՅԺԴ. 1864 — ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ. — ՄԱՐՏ

ԶԱՊԵԼ

(Տես առաջին մասը յերես 35:)

Է. Այլ չկարցաւ Զապել ընդդիմա-
նալ Հայոց, և Կոստանդնի ու Հեթմոյ
խնդրածին. իմացաւ Աստուծոյ կամբը,
և յանձնելով զինքը անոր նախախնա-
մութեան, իր ազգին հաւատարմու-
թեան, պայլին պաշտպանութեանը, և
փեսային սիրոյն, պսակեցաւ 'ի հարսն
Հեթմոյ և 'ի թագուհի Հայոց, եկեղե-
ցական և քաղաքական մեծ հանդիսով
և հասարակաց հաճութեամբ և ուրա-
խութեամբ. որոց մասնակից բրաւ Կոս-
տանդին՝ ('ի հաստատութիւն աշխար-
հին և իր զաւակին) այն ազգերը կամ
այն թագաւորները՝ որոնց հետ յարա-
բերութիւն մ'ունէին Հայք: Գրեց առ
ՍրբազանՔահանայապետն, առ կայսրն
Ալլամանաց, դաշնակցեցաւ ընդ սուլ-
տանին իկոնիոնի. տէրութեան պաշ-
տօնները յանձնեց արժանաւորաց. իր
անդրանիկը (Սմբատ) սպարապետ դը-

րաւ, մէկ որդին այլ (Լեւոն) Մարա-
ջախտ կամ իշխան քաղաւորութեան.
Իսկ ինքն անուանեցաւ Արքաւայր և
Առագ պարսն. և թէ իր թագազարդ
տանը և հարսին, թէ բոլոր աշխարհին
խորհրդատու, և ամենահաս օգնական
ու կառավարիչ եղաւ քառասուն տա-
րոյ չափ՝ ցխոր ծերութիւնն (+ 1263).
Հեթմոյ և Զապելի թողլով աւելի փառք
և վայելքը, իրեն վրայ առնելով հոգ և
աշխատութիւնը. և այսպէս ճշմարտեց
իր որդւոյն ըսածը, թէ հարիւրապա-
տիկ փոխարինեց Լեւոնի՝ զինքն ազատե-
լուն 'ի կապանաց սուլտանին, անոր
դստեր ասանկ հայրութիւն և հազար-
պետութիւն ընելով. և ճանչնալով միշտ
զնա ժառանգ թագաւորութեան Հայ-
ոց և տիկին: Այսպէս այլ ազգն թէ և
թագաւոր կոչէր զՀեթում, բայց նա-
խապատիւ ճանչնայր զթագուհին Զա-

պել, նոյնպէս և յետագայք . գոնէ մինչ անոր մահը և Հեթմոյ մինակ մնալը . ինչպէս այն մօտ ատեններ գրուած յիշատակագիրք ոմանք առանց իսկ Հեթմոյ կ'ըսեն . «Ի թագաւորութեան Հայոց » Լևոնի , որդւոյ Զապել թագուհւոյն ,

» զստեր Լևոնի թագաւորի » . կամ ինչպէս Յովհան Երզնկացի զատելով կ'ըսէ¹ վասն նոյն Լևոնի (Գ) , « որդւոյ իմաստուն » արքային Հեթմոյ՝ հօր , և մօր՝ Զապելի » սրբոյ քաղաքացոյ » , և վահրամ՝ ի շարս թագաւորաց զԶապել միայն յիշէ :

Նոյն ինքն Հեթում այլ թէ և իր ա. նուամբ ստակ կտրէր , բայց ինչպէս դիմացի պատկերիդ վրայ կու տեսնես² , զԶապել իր աջակողմը կու դրոշմէր , բարձրաձող խաչ մը հաւասար բռնելով , և արքունի գաւազան . որ (եթէ չեմ սխալիր) երբեմն միայն Զապելի ձեռքը կ'երևի . (դրամին եղբրքն այլ կարգաւ կարողութիւնն Աստուծոյ է . միւս կողմն տես զառիւծն խաչակիր՝ նըշան Լևոնի տան՝ զոր պահեց և Հեթում և իր պայազատքն , եղբրքը իրենց ա. նունը գրելով , ինչպէս հոս Հեթումի ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ) :

¹ Յիշատակարան Քերականին :

² Արծաթ գրամի մը պատկեր է իբր եօթնպատկ մեծութեամբ իսկականին . աւելի ազնիւ նիւթական յիշեցուցիչ մը չունենալով Զապելի հարկադրեալ զայս ներկայացընել :

Մեր երկայնաշար թագաւորաց պատմութեան մէջ ամենէն ցանկալի և գեղեցիկ մասերէն մէկն է Հեթմոյ թագաւորութիւնն , (որ մեծ մասամբ այս օրուան յիշատակէս դուրս է) , և շատ երջանիկներէն մէկն , գոնէ երկու թագաւորաց կենակցութեանն ատեն : Հեթում որ երբեմն իբրեւ զբոյր գգուեր էր զԶապել իր հօր պայլութեան ատեն , և հիմայ իբրեւ հարսն և լծակից ունէր , պատուէր զնա և իբրեւ տիկին և իր թագին պատճառ . Զապել այլ տեսնելով անոր զգաստութիւնը և բարեպաշտութիւնը , յօժարութեամբ կ'ուզէր անոր թագաւոր հռչակուիլն . կուսութիւն քան զամուսնութիւն նախապատիւ սիրելի էր իրեն , բայց սիրեց զամուսինն . նախախնամութիւնն այլ օրհնեց իրենց սէրը և

ստղարներ բրաւ, թէ և Զապել 11ամեայ էր պսակուած ատեն և իբր 36ամեայ բոլորեց կենաց պսակը. իրենց թագակցութիւնն եղաւ յամին 1226, իսկ անդրանիկնին յիշուի իբրեւ տասն տարի վերջը: Ութ զաւակ ընծայեց, երեք մանչ և հինգ աղջիկ. առաջին՝ Լեոն (Գ) թագաւոր. Բ, Թորոս. ասոնց վարքը և դիպուածը պատմեր եմք քեզի, հայկակ¹. Գ, Ռուբէն որ շատ չապրեցաւ երկրիս վրայ. Գ, (գատերքն) Ֆիմի, որ Սիդոն քաղաքին գաղղիացի իշխանին՝ Յուլիանու իպլինեան՝ կին եղաւ. Ե, Սիպիլ՝ կին Պեմունդայ Զ. Անտիոքայ բրնձին. Զ, Ռիթա՝ կին Սարուանդիքար բերդին տիրոջ, (զոր արեւմտեայք Sire de la Roche անուանեն). Է, Մարիամ կին Կիտայ իպլինեան (Guy d' Ibelin) գաղղիացի սենեջալին Կիպրոսի (senéchal). Ը, Իզապել, իր մօր և մամուն անուանակից, շուտով թուաւ յերկիրը²:

Ը. Զաւակաց զարգացման և դաստիարակութեան խնամքը չսկսած՝ Զապել իր տիկնութեան առաջին տարիներն, ինչպէս Ֆիլիպի ատեն այլ, իր անձնական կրթութեանը պարապէր մասնաւոր սիրով և յօժարութեամբ բարեգործութեանց և ուսման, հետեւելով իր հօրը փափագանաց և օրինակին, և ջանակից գտնելով իր փեսայն. երկուքն այլ իրենց աստիճանին կարևոր փառք և պատշաճ կու սեպէին ըզգիտութիւնս, մանաւանդ Սուրբ գրոց. գրասիրաց և զիտնոց ձեռնտու կ'ըլլային. կու պատուէին, ընտանեբար կ'ընդունէին, հարցընէին, և իրենց համար գրել տային: Այսպէս երբ մեծանուն վարդապետն (և պատմիչն) վարդան Արեւելցի եկաւ ՚ի Կիւլիկիա՝ կաթողիկոսին քով, Հեթում և Զապել մեծ պատիւ ցուցին իրեն, և իբրեւ աշակերտք՝ ՚ի Ս. գրոց և ՚ի քերականութենէ խըն-

դիրներ հարցընէին. որոց պարզ և ժամանակին դիւրահասկանալի լեզուովն պատասխանի և մեկնութիւն գրած է. մէկուն մէջ կ'ըսէ առ Հեթում, յիշելով զթագուհին. « Այժմ հայնց արա » իմ Պարոն, սակաւ մի աշխատեա (՚ի կարգալն). քո սակաւ աշխատիլն՝ առաւել է քան զայլոց շատն... Եւ զոգի իմ տառապեալ և տկար յիշեացես, որ զքեզ սիրէ առաւել քան զասել... Բայց ազաչեմ զպարզմիտ (սըզէտ) մարդ և զառաքինի՝ մի հարցանել (այս դժուար խնդիրները), որ չամաչեն. զի (և) ես նախահոգութեամբ գրեցի. և թէ առժամայն զիս հարցանեն և ես գտանիմ տկարացեալ. վասն որոյ մի մեղադիր լինիր ժմուն (առժամայն, մէկէն) չգըտանողացն զտեսութիւն բանին: Եւ ես գիտեմ որ այս չէ թագաւորական իրք, (գրած գիրքն), այլ ոսկեղիր պիտէր և ճարտար գրչի. ես շատ պատճառ ունէի՝ որ խափանէր զիս յայս ձեռնարկութենէս... բայց սիրովն հրաշագործիւ յաղթահարեալ եղեն պատճառքն. և որպէս տեսանէք՝ եղև. թէ կամիս՝ դիւրին է տալ փոխել յաղէկն (մաքուր օրինակել), որ հեշտ կարգայք. և թող Գրիգորէսն փոխէ՝ որ բան չկորնչի: Բայց իմ կամ է որ իմ մատանց սատարն՝ մնայ առ ձեզ. ո՞ր գիտէ թէ աւելի շնոհուր՝ լինի ձեզ, վասն յուսոյն իմոյ որ առ Տէր, և սիրոյն՝ որ առ ձեզ. զի այնց (այնպիսի) ճառ և պատմութիւն չէ՝ որ շատ աշխատանք տանին, և ապա բան դտանեն. թէ թուղթ մի կարգաս ժմուն՝ կամ երկուք՝ գտանես յոլով խորհուրդս: Եւ Աստուծով՝ տղայահասակ և մոռք և աչք զօրաւոր էք. և ՚ի միանգամ կարգալն սակաւ ինչ աշխատիք, և յայլն՝ անհոգ լինիք: Եւ զի առքայ և առքայութի ՚ի միում մարմնի տեսնի, և հասարակ է հոգևորն և մարմնն աւուրն, թէ Աստուծով իրք մի օգուտ լինի ՚ի գրելոցդ կամ մխիթարութիւն՝

1 Բազմավէպ 1862, Երես 37:

2 Վահրամ քարաուղար Լեոնի (Գ) որդւոյ Զապելի, և հին ցեղագիրն Փրանկ՝ վկայեն այս ութ զաւակաց. սխալն որք խնեբորդ մ'այլ աւելցնեն Օչին անուամբ. ևս առաւել որք տասներորդ գուսար մ'այլ անանուն:

» երկուցդ (այլ) լիցի՝ եւ զակնդ բազ-
 » մագոյն և պայծառ՝ որ պսակէ զձեզ
 » յաւիտեան (գիրքն), թող թագուհի
 » պահէ, և 'ի պիտոյ ժամն՝ առնոյք 'ի
 » նմանէ. և նմա հրամայէ Պօղոս հար-
 » ցանել զձեզ և զպատեհն ծանուցա-
 » նել. և պարտական են, ասէ, ապրե-
 » ցուցանել զիրեարս՝ առն և կնոջ։ Եւ
 » զերկոսինդ ապրեցուցէ Տէր Յիսուս
 » կենդանութիւնն ձեր՝ 'ի խնամն Հօր և
 » 'ի գութ Հոգւոյն սրբոյ. յոռոգումն
 » սննդեան դալարարձակ տնկաբողբոջ
 » շառաւեղեալ ոստոցդ, ճիրանահին
 » տղայոցդ, 'ի գիրկս Սիոնի սրբոյ. 'ի
 » կատարումն պսակման Հայակոյտ ազ-
 » նուական ազգաց և ազանց, տոհմից
 » ազատաց. ազատեցուցիչք՝ արեանա-
 » ռու զարմից, լծադիրք և բեռնաբար-
 » ձողք, կորացուցիչք օտար ազգաց. 'ի
 » փառս փառաւոր և պաշտեցեալ Աս-
 » տուածութեանն » ,

Զապելի ձեռնտուութեանն առ ու-
 սումնասէրս՝ գեղեցիկ վկայ և պտուղ
 մ'այլ է իր որդւոյն (Գ. Լևոնի) քար-
 տուղարն՝ վահրամ վարդապետ, ինչ-
 պէս ինքնին ըսաւ իր տիրոջ թագաւոր
 օծման օրը ատենաբանելով մայր եկե-
 ղեցւոյն մէջ. « Երանելին Զապել քա-
 » գուհին, որոյ ողորմութեանն և առատ
 » պարգևացն որ առ ուսումնականսն՝
 » պտուղ է մերս նուաստութիւն, և ևս
 » վեհագոյնից քան զմեզ. ընդ որում՝
 » զանճառ բարութիւնսն ընկալցի փո-
 » խարէն » : Որով կ'իմացընէ վահրամ
 թէ Զապել կամ իր մասնաւոր ծախ-
 քովն դաստիարակել տուեր էր զնա և
 իրեն նմաններ, կամ պատճառ եղեր՝
 արքունեաց դպրութեան մէջ մոցընե-
 լու զնա :

Զապելի աւելի ևս հռչակեալ, գո-
 վեալ և օրհնեալ արդիւնքն իր գթած
 և կարեկից սրտին արգասիք՝ ողորմու-
 թեան գործքերն էին, որք և առանձնա-
 կան բարեպաշտութեան գործոց քով՝
 իր պայծառ հոգւոյն արտաքին ճառա-
 գայթներն կրնային ըսուիլ :

Ժամանակակից պատմիչ մը կ'ըսէ .
 « Թոյժ բարեպաշտ էր կինն այն և ող-

» ջախտհ. սիրող ամենայն երկիւղածաց
 Աստուծոյ, և աղքատաւեր. պահօք և ա-
 » ղօթիւք հանապաղ ճգնէր » : Իսկ 'ի թա-
 գուհւոյն բարերարեալ ատենադպիրն
 իր ոտանաւոր գրած Ռուբինեանց պատ-
 մութեան մէջ այլ կու գրուատէ զնա .

« Սա առաւել բարեպաշտեալ
 Եւ հաւատովն բարձրացեալ .
 Սիրով յԱստուած էր միացեալ
 Եւ յերկիւղ Տեառն խրատեալ .
 Բարի գործովք էր զարդարեալ
 Եւ աղօթիւքն մշտ մաքրեալ .
 Զխոնարհութեան զարդ ըզգեցեալ ,
 Զպարկեշտութիւն նախապատուեալ » :

Ոչ միայն անթիւ ողորմութեան գործ-
 քեր լուիկ և անցողաբար ըրաւ Զապել,
 այլ և երկարատե փայլուն յիշատակ-
 ներ թողուց. որոց գլխաւոր կարծեմք
 գլխեալն 'ի գրոց Հիշանդանոցն Սաայ,
 զոր կանգնեց յամին 1241. և իր ծիրա-
 նածին զաւելներէն աւելի, եթէ կրը-
 նամ ըսել, գթով խնամէր զհիւանդան.
 ոչ միայն առատ ուճկաւ՝ զոր իր զար-
 դերէն և անցաւոր զբօսանքներէն կրտ-
 բելով՝ կապեր էր անոնց, այլ և ան-
 ձամբ այցելութեամբ և ձեռք դարմա-
 նելով, ըստ խօսրովանուշայ բարեպաշտ
 դշխոյի Բագրատունեաց : Անշուշտ բո-
 լոր Ռուբինեանց տէրութեան ատեն
 անջինջ մնացեր էր այս յիշատակս, թէ
 և Սիս քաղաքն շատ հեղ թշնամեաց և
 կրակի մատնուեցաւ. իսկ յետ բոլորո-
 վին տէրութեան վերցուելուն և քա-
 ղաքին աւերման, և ամենայն արքունի
 յիշատակաց մոռացութեան, Զապելի
 չքնաղ սրտին յիշատակին մէկ փորձիկ
 յայտարար նշոյլն՝ յանկարծ յետ 600
 բազմադէպ տարիներու՝ մեր օրերս ա-
 բօրներու տակ արտերուն միջէն յերևան
 ելաւ. վէմ մը՝ որուն վրայ արձանա-
 գրեալ էր դշխոյաշէն անկելանոցին և
 աղքատանոցին կանգնումն. գտող գե-
 ղացիք՝ որոնք պսպէ պապ լսեր գիտէին
 և պատուէին իրենց երկրին մայր և պար-
 ծանք Զապել թագուհին, իրարմէ խլե-
 լով բաժնեցին արձանաքարը : Կու ցա-
 լիմ այս ցանկալի նշխարին կորստեան
 վրայ, բայց անոր հետ մեր հայրենեաց

հազարներով յիշատակաց կորստեան վրայ ցաւելուս ատեն՝ դարձեալ գոհ կ'ըլլայի եթէ ամենքն այլ այդպէս 'ի հայրենակցաց բռնաբարեալ և համբուրեալ կոտորած կորած ըլլային: Այլ և յուսամ որ ազգերնուս երախտագէտ պատկառանքն և սէրն առ յետին գերահոչակ մայրն և տիկին իւրեանց՝ Զապել՝ չուշանայ անոր ուրիշ յիշատակ այլ յերևան հանել՝ 'ի փառս անցելոցն և 'ի մխիթար մնացելոցս:

Թ. Բայց Զապելի ամենէն մեծ և գովելի շնորհքն՝ իր սրբասէր և երկիւղած կենցաղավարութիւն էր, զոր այնպէս զմայլելով յիշեն ամենայն ականատեսքն և մերձաւորը ժամանակաւ, ինչպէս քիչ մ'առաջ լսեցիր. որոց մէկն այլ համառօտիւ կոչէ զնա « Ամենագով քաղուհին Զապել » . միւս մը՝ « զգուշակենցաղ թագուհի և ըստ Աստուծոյ քաղաքավարեալ » . ուրիշ մ'այլ՝ թէ « Աստուածահաճոյ կենօք կային 'ի Քրիստոս » (ընդ Հեթմոյ) : Իր բոլոր հոգն յերիս դարձնելով՝ առանց իրարմէ բաժնելու, 'ի խնամս մայրական և տիկնական, որոց համար իմացաւ իր կոչումը, և թէ անկէ հրաժարելն՝ իր աշխարհքին մեծամեծ շփոթութեանց և կռուոց պատճառ պիտի ըլլար. — 'ի խընամս աղքատաց և կարօտելոց. — և 'ի խընամս ներքին մարդոյն, իր հոգւոյն. զոր և յարքունիս և 'ի լծակցութեան առն թագաւորի՝ իբրեւ 'ի կուսաստանի ամօթխածութեամբ և համեստութեամբ զարդարէր. և բազմաբողբոջ զաւակացն՝ միանգամայն գորովի մայր և արթուն դաստիարակ էր: Եւ այնքան պարտուց և պատշաճից մէջ՝ երբ մինակ ըլլար յարքունիս (չառ հեղ Հեթմոյ պատերազմի կամ ուրիշ գործոց համար հեռանալովն), յառանձնութեան պալատանն ճգնէր պառօք և աղօթիչ: Բայց իր աստուածասէր և մարդասէր սրտին միշտ բաւական չէր ըլլար առանձնակեաց սրբութիւնն. շառ հեղ պալատէն դուրս կ'ելնէր՝ թէ իբրեւ յայտնի թագուհի և թէ իբրեւ ծածկեալ անծանօթ անձ մը, երթալ վազել՝ ուր որ բարեպաշտու-

թիւն և ողորմածութիւն կրնային ստանիլ: Կ'երթար երբեմն իր սիրելի ըզբօսարանը, իր դաստակերտ թէատրոնը՝ լսելու սրտառուչ ձայներ. կ'երթար իր Հիշանդանոցը և Աղքատանոցը, կամ ուրիշ հիւանդանոցներ և առանձին տուններ, ուր այլ որ լսեր թէ հիւանդ մը կայ, երեսէ ընկած կայ, կամ կարօտ կայ թէ մարմնաւոր թէ հոգեւոր դարմանի: . . . Կու յիշեմ զմեծ և դիւցալիաւ կայսրն Օգոստոս, որ իմաստութեան այլ պատուող՝ շառ հեղ հրաւիրէր իր առանձին սեղանին կցորդ՝ իր ժամանակին երկու մեծ բանաստեղծքը, Վիրգիլիոս և Ուլրատիոս. ասոնց մէկն, կ'ըսեն, շնչառութեան նեղութիւն ու նենալով ստէպ հեկեկալու ձայն հանէր. մէկայլն՝ աչքը ճպլտօտ՝ ստէպ արտասուք կաթէր. Օգոստոս ծիծաղէր զուարճանայր ըսելով, « Նստեալ կամ ես ընդ մէջ արտասուաց եւ հառաչանաց » : — Վերցնուր գլուխդ, (ուսկից որ ընկած է) ու տիեզերակալ Սերաստոս Օգոստոս, որոյ մեծութեանդ արձաններն և կամարներն 'ի Տիրերիսէ մինչև 'ի Սանգարիս (Զաքարիա—սու) դեռ կանգուն կան, որ Անկիւրիոյ յիշատակարանիդ մէջ յիշես Հայոց թագաւոր մը դնելդ այլ. տես, (եթէ կրնան տեսնել այն աչքերն՝ որ 1/4 տարի մէկտեղ ապրելով՝ չտեսան զերկնից և զերկրի լոյսն՝ Քրիստոս), տես զՀայոց թագուհիս այս, որ Քրիստոսի խաչին նշանաւ թագը կապեր և բարձրացուցեր է. տես ու մեծդ և ամենամեծդ յերկրի, տես զփոքր դըլխոյն Կիւլիկիոյ՝ ինչպիսի արտասուաց և հառաչանաց մէջ նստեալ կայ, և սիւրէ նստիլ ընդ երկար. լսեցիր դու այլ այսպիսի հեկեկանք մը. սրբեցիր այսպիսի արտասուք մը. նստա՛ր երբէք ընդ մէջ հեծութեան հիւանդաց և արտասուաց աղքատաց: Տես. մենք տեսնե՛ք հոս զԶապել. ինչպէս ոմանց առատապէս ստակ, զգեստ և դեղ բաշխէ. ոմանց անձամբ այլ ծառայէ, սփռփէ, մխիթարէ. ինչպէս, շատերը՝ աւելի առատ ու քաղցր սրտով և բերնով կույորդորէ հոգինին հոգալու. հին եկե-

ղեցւոյ զգաստ այրեաց և սարկաւազուհեաց նման՝ կու սովրեցնէ տգիտաց ըզկանոնս և հրամանս հաւատոց, կու սիրեցընէ անհոգներու եկեղեցւոյ սուրբ խորհուրդները, կու յիշեցնէ իրենց անցեալ վարքը, ՚ի զղջումն շարժէ խիստ կամ աղտոտ սրտերը, խոստովանել տայ մեղքերնին և սուրբ հաղորդութեամբ զօրացընել հոգինին. և այսպէս զոմանս մարմնով բժշկէ, զոմանս այլ հոգւով յաւիտեան հանգչեցնէ: Իսկ այնպիսի տեղումնք՝ ուր որ պատշաճողութիւնն կամ ատենն չեն թողուր իրեն երթալ, իր հաւատարմաց մէկը կու զրկէ՝ նոյն խնամք և հոգը մատուցանելու: Այս բաներուս մէջ կու ճանչնայ Զապել զինքն՝ թագուհի և մայր ազգի:

Երբեմն այլ իր սրտին վերաթռիչ կրակէն վառուած ու վարուած՝ կ'ենէր դադառուկ հաւատաւորի մը պէս՝ զուխը քօղով ծածկած ու ՚ի գետին խոնարհած՝ իբր հոգւով քան աչքով տեսնելով զճամբան, կու փութայր կ'երթայր ուխտատեղեաց և վանորէից զրանց քով աղօթքի կենալու. մանաւանդ ուր որ լսէր թէ սուրբ անձ մը կայ, ոչ միայն հոն անոր մօտ փափագէր հասնիլ, այլ և կ'ուզէր նոյն ճամբէն երթալ, նոյն հոգն ու քարը կոխել՝ զոր սրբազանն կոխած էր: Փանթի լուռ և անշփոթ ժամեր, քանի մութ ու ցուրտ զիշերներ, լուսնկայ կամ անլուսին երկինք տեսան մեր ջերմեռանդն ուխտաւորը՝ անծանօթ և անմարդաձայն ճամբուն վրայ. ոչ ձմրան ձիւն ու բուքն, ոչ տօրոսական ցուրտ պախրցին, ոչ հողմակոծ ծառերուն և ջրերուն մըրմուռն, ու գաղանաց մունչել և կանչելն, և ոչ յանկարծ դարանողի և իր առաջին պայլը սպաննող աւազակին պատահելու վախն, կրնան արգիլել զսրբաւորն. որ իբրև զհրաշալին այն Հարսն տիեզերական փեսային խանդակաթ՝ լսէր անոր ծածուկ ձայնը. « Ե՛կ ՚ի Լիբանանէ (՚ի քո պալատանէ) հարսն. եկ այսր ՚ի Լիբանանէ. եկեսցես և անցցես ՚ի գլխոյ հաւատոյ՝ ՚ի կատարէ Սանիրայ և Հերմոնի, ՚ի մայրեաց առիւծուց և ՚ի լեռանց ընծուց » . և անցնէր երթայր

իբրև զաղանին միակ կատարեալ և գեղեցիկ՝ կալու սրբութեան տաճարաց զրանդեաց ներքև. անձայն լռիկ աղօթքով՝ սրտանալու ՚ի սէր հոգւոյն տիրոջը, և սրտացընելու զնա յիւր մաքուր սէրն. կամ երբեմն ճամբուն վրայ կանգ առնելով, հազիւ վանաց և եկեղեցեաց զրանց մօտեցած՝ կ'ընկնէր ՚ի ծունկս, շրթունքները մերձեցընէր՝ պագնէր սրբազանից կոխած գետինը, թրջէր մարգարտակաթ արտասուօքը, քսէր դաւար գէմերը այն կրկին սրբեալ հոգոյն ու կաւոյն վրայ. անով չփէր չպարէր թագուհին հայոց իր պայծառ հոգւոյն զրաի հայելին: Այս էին սիրեւագոյն զարդարանք և գեղերանք և զբօսանք Զապելի:

Այսպիսի դէմք, այսպիսի սիրտ, այսպիսի հոգի՝ ինչ կերպով կրնար երևիլ աշխարհային և թագաւորական հանդիսից մէջ. — Ինչպէս որ կու վայլէր սուրբ և զգաստ զշխոյի մը. որ իր ամեն պարտքը և պատշաճը գիտնելով՝ չէր պակսեր և ՚ի տօնից և յընկերութեանց, անոնց նոր վայելչութիւն մ'աւելցընելով իր չափաւորութեամբ և պարկեշտութեամբըն. և ինչպէս արքունի ծիրանեաց վերարկուք չէին կրնար խափանել իրենց ներքևէն հազած խոշոր և խայթող ըզգեստը, և ոչ այլ շնորհագեղ թափանցիկ ժպիտն՝ հոգւոյն զուարթութեան ճառագայթը. որ զինքը պատկառելի կ'ընծայէր աւելի քան իր ծաղկած հասակն և ծանրագին թագն: Ոչ որ երբէք լսեց այն շրթունքներէն աւելորդ խօսք կամ կատակ մը, և ոչ ձայնով ծիծաղ մը փրթաւ բերնէն. ծանրիկ լորջութիւնն բնական ձև և գոյն կ'երևէր կերպարանայն:

Ժ. Բաներուս բարեբաղդաբար վկայ ունիմք, Հայկակ, Ժամանակակից յիշատակագիրներ, բայց դժբաղդաբար՝ այսչափիս միայն. ուր էր թէ աւելի ըլլային կամ մեզի հասնէին այսպիսի յիշատակք, և այլ աւելի բաներ պատմած ըլլային Զապելի վրայ. գուցէ մեր միջէն այլ ելնէր Մոնղալանպէր մը մանրամասնաբար գրելու Հայոց սրբակենցաղ զրժ-

խոյին վարքը, որպէս նա Ունկարացի գշխոյին և Զապելին (Եղիսարեթի) : . . . Այս յիշատակս՝ որ յանկարծ բերնէս ելաւ, կու ստիպէ զիս, Հայկակ, խորհրդածութիւն մ'այլ բնելու և ցուցընելու զարմանալի և վերնախնամ հանդիպակցութիւններ այս երկու թագուհեաց մէջ, որ թերևս դեռ դիտուած չեն և շատ մտադրելիք են : — Երկուքն այլ համանուանք. երկուքն այլ ժամանակակիցք, գշխոյն Կիւլիկիոյ և դըշխոյն Թուրքիկիոյ. ասիկա իբրև տաան տարի յառաջ ծնած քան զմերն, 20 տարի այլ անկէ առաջ բոլորեց կեանքը. նա երկու երկվեցեակ տարի ապրելով՝ մերս՝ երեք : Երկուքն այլ չորս տարեկան էին՝ երբ իրենց վիճակին տիրուհի սահմանուեցան. երկուքն այլ նոյն մէկ տարուան մէջ (1221-2) պսակուեցան. Զապել ընդ Ֆիլիպի, Եղիսարեթ ընդ Ռուվիկ Հերմանայ աշխարհատեառն (Լանտկրավի) : Բայց մեծագոյն և հրաշախառն հանդիպումն այս է, որ յառաջ քան զայն, ատեն մը՝ քանի մը տարի սահմանուած էր՝ որ այս երկու լեռնաբնակ հաւքալներս իրարու քոյր ըլլային. Թուրքիկիա և Կիւլիկիա սխրալի կերպով զիրար ողջունեցին. Եղիսարեթ դուստր է այն Անդրէասի և քոյր այն Անդրէասի՝ որոց մէկն Զապելի այր միւսն սկեսրայր պիտի ըլլային. և եթէ անոնք չեղան, եթէ Զապել չեղաւ կողակից կրտսեր Անդրէի, և եթէ երկու սրբաճեմ աղանդն չեղան թեակիցք մէկ թառի՝ մէկ սեղանի՝ մէկ խորանի քով, եթէ Ունկարաց սուրբ օրիորդն երիցութեամբ հասակին չգրկեց ու գգուեց զօրիորդն Հայոց, և ոչ սա բազկիկ բոլորելով անոր նազելի վզէն կախուեցաւ, սակայն երկնաւոր բաղդն զուգեց գրեց ըրաւ զանոնք քոյրակից, գործակից, հոգեկից : Ինչ մասնաւոր առաքինութիւն և գործ տեսանք Զապելի վրայ, զնոյն պատմեն և Եղիսարեթի վրայ. երկուքն այլ նոյնպէս սրբասէր, աշխարհատեաց, պահեցող, աղօթող, աղքատասէր, հիւանդապահ. Զապել վանաց և եկեղեցեաց դրանց քով կ'աղօ-

թէր, Եղիսարեթ երբ իր պալատին մատրան դուռը գոց գտնելու ըլլար՝ դուրսը ծունկ դրած կ'աղօթէր. — Զապել իր մայրաքաղաքին՝ Սոյ մէջ հիւանդանոցը շինեց, որ ուզած ատեն երթայ դարմանէ ցաւագարները. Եղիսարեթ իր Մարպուրկի ապարանից ստորոտը շինեց հիւանդանոց մը՝ նոյնպէս խնամք տանելու : Երկուքն ամուսինքն այլ տեսնելով իրենց ընկերին բարեպաշտութիւնը՝ Թողուցին համարձակ և գործակից այլ եղան անոնց առաքինի գործոց. — երկուքն այլ գրեթէ նոյն մէկ տարուան միջոց (1225-6) իրենց երկրաւոր մեծ կորուստն ըրին, զՖիլիպ՝ Զապել, զՀերման՝ Եղիսարեթ. սա 20 տարուան երեք զաւակօք այրի մնացած իր անբձազին զրգուլթեամբը իբրև տէրութեան գանձը վատնող (առ աղքատս), հալածեցաւ յարքունեաց, և իբրև անաշխարհիկ պանդուխտ վարած մնաց մեծ չարակրութեամբ և աւելի մեծ ու սրտառուչ համբերութեամբ. մինչև հալածողն անգամ զգաստանալով՝ նորէն դարձուց զտիկինն յարքունիս. բայց նա իր զաւակաց վիճակն ապահովացնելէն ետեւ՝ քաջուեցաւ պալատէն դուրս առանձին տնակի մը մէջ, և միանձնական զգեստ հագնելով (Ս. Փրանկիսկոսի երրորդական կարգին) քիչ ատենէն մեծ ճգնութեամբ և սրբութեամբ կնքեց կեանքը (19 նոյեմբ. 1231), և քանի մը տարիէն (1235) դասեցաւ և յեկեղեցւոյ 'ի կարգա Սրբոց : Այս վըշտաց և հալածանաց՝ կերպով մը կրնայ համեմատուիլ նոյն ատեն Զապելի ցաւը՝ Ֆիլիպի սպանման վրայ, առանձնական նալն 'ի Սելեկիա, և բռնի բերուին 'ի Սիս յընկերութիւն Հեթմոյ : Եւ եթէ սա այլ Հերմանայ պէս վաղամեռ ըլլար՝ անտարակոյս է որ Զապել այլ Եղիսարեթի միանձնական կեանքն կ'ընտրէր, որուն արդէն այնչափ փափագէր յառաջ քան զպսակիւն ընդ Հեթմոյ : Նախախնամութիւնն այսչափ սահմանեց երկրի վրայ նմանակցութիւն այս երկու թագուհեաց, որոց անշուշտ աւելի մեծ է նմանութիւնն յերկինս. ուր՝

Թէպէտ քանի մը տարի ուշ և աւելի ապրելով, բայց դեռ շուտ և անկատար կենօր՝ Թուա և Զապել առ զուգակից անուանն, բաղդին և հոգւոյն . Թողլով անմխիթար յերկրի իր երկրաւոր զուգակից և Թադակիցը, անկէջ ունեցած զաւակները, (որոնց ոմանք դեռ հազիւ իրենց մօր կաթը և սիրոյն մեղրը ճաշակեր էին), և բոլոր զինքը պատուող և պաշտող աշխարհը :

ԺԱ. Արդեօք դիպուածական ցաւ մը, Թէ իր փափուկ սրտին հին հարուածէն բուսած վէրքն, Թէ մանաւանդ սաստիկ փափազն առ լաւագոյն երանաւէտ կեանս, իր արդէն դեղեցիկ կեանքը փութացուցին 'ի գեղեցկագոյն վախճան՝ առ 'ի փոխել յամենազեղեցիկ կենդանութիւն : Ո՛հ, քանի՛ քաղցր և անոյշ էր այն հոգւոյ հրաւերքն՝ որ եկաւ իրեն ('ի 22 յունուարի, 1252ի). — ձայն ցանկալի երկնաւոր և անմահ փեսային, որուն հարսնացեալ է ամենայն մաքուր և մաքրասէր հոգի . վասն զի ինչո՞ւ է հոգին՝ եթէ ոչ առ միանալ իր ստեղծողին հետ . — ձայն Քրիստոսի Աստուծոյ, զոր ոչ միայն հոգւոյն անօդ անյօդ ականջոյն իմացաւ Զապել, այլ և զգալի կերպով մը լսելով՝ անպատմելի ուրախութեամբ իմացուց իրեն քոյն եղող և իբրեւ հիւանդի նայողներուն, Թէ ահա լսեմ՝ ձայն՝ որ կանչէ զիս, Ե՛կ աղաւնի իմ, ե՛կ կառաւարդ իմ, ե՛կ սիրելի իմ . և այս խօսքս իբրեւ վերջին բարով մնայք ըսելով մերձակայիցն, հոգին՝ հոգւոյն փափագողաց հետ խառնուեցաւ, Թողլով յերկրի քմծիծաղ ու պայծառ՝ այլ անշարժ մարմին մը, 'ի սուգ և 'ի սէր հասարակաց : . . .

Իսկ Թադուհին գկեանս աւանդեալ
Ու 'ի կէտ կոչմանն ժամանեալ .
Ձայն 'ի յերկնից ըզնա կոչեալ,
Զոր իւր ունկամբն յայտնի լըւեալ,
« Ե՛կ աղաւնի՛ իմ, ասացեալ,
Ե՛կ սիրելի իմ՝ կատարեալ » :
Իսկ նա յորժամ զայս ձայն լըւեալ
Զըւարթագին սրտիւ բերկրեալ,
Տեսեամբ կերպին զըւարձացեալ
Եւ 'ի հոգին իւր ցընծացեալ :

Մերձակայիցն զայս ազդեալ,
Եւ ընդ պատմեն՝ խնայն փոխեալ .
Զհոգին 'ի ձեռս Տեառն աւանդեալ,
Զխեցին ունայն՝ յերկրի Թողեալ :
Զոր քահանայքն ակումբ առեալ
Զնա օրհնութեան հոգոյ տըւեալ :
Արդ Թադուհին յերկրէ ելեալ
Եւ առ Քրիստոս վերափոխեալ » :

Այսպիսով բարւոյ և բարեբարի, սրբապետաց և սիրելոյ Թադուհոյ, հարսին և մօր մահ՝ յրչափ ցաւալի և սգալի եղած է կենակցին, զաւակացն, մերձաւորաց, սղաշտօնէից և բոլոր աշխարհին, ազատաց և ռամկաց, աղքատաց և հիւանդաց, կրօնաւորաց և զինաւորաց, քեզի դիւրագոյն է հասկանալ, ինծի աւելորդ ըսեն, Հայկակ . աւելորդ սեպեմ և խառնել զքեզ անոր երկարաշար յուղարկաւորաց մէջ, յոր կըրնամբ եկած սեպել զբովանդակ կիւլիկիա և զմասն կիպրոսի և Անտիօքայ, եկեղեցական, քաղաքական և զինուորական խմբից բոլորը պատած . որոց մէջ չեմ՝ այլ կրնար դոնէ պաղած պատկառանք մատնանիշ չընել երկու զանազան ձևով բարձրապատիւ ալեւոր գլուխներ, երկու նահապետքն Հայոց, երկու անուանակիցքն, Կոստանդին կաթուղիկոս և Կոստանդին արքահայր, խնամակալք և դաստիարակք Թադուհոյն և հօրամոյն սիրողք . որք իբրեւ մեծամեծ մայրիք մրկաշարժ անտառի մը՝ իրենց դիմաց իրենցմէ չատ դալար և ծաղկաբոյբոջ միջաբեկեալ ծառին վրայ ծաած՝ դողդոջուն ճիւղերով կ'ուրրին կ'երերան : Բայց դարձնենք աչուրնիս իրեն գիլ ու գալար բարակ բաւունակներէն, որոց անդրանիկն դեռ հազիւ 16 տարեկան է . դարձնենք մանաւանդ այն փափուկ տնկոյն նեցուկ ու նշդարիկ եղող արքակազնոյ նման պանծալի՝ բայց հիմակ քակեալ մենացեալ և կորացեալ Թադաւորէն . . . Հեթ Թումայն օրերն մեծ պատրաստութեան մէջ էր, հարկաւորաբար երթալու առ Մանկու խաքանն Թաթարաց՝ յաշխարհ հեռի . Զապելի յանկարծ յանդարձ աշխարհ երթալն՝ այնքան խոր և արժա-

նաւոր սգով պատեց զայրիացեալ թագաւորն, որ երկու տարի չկարցաւ հեռանալ սեռ սննեկէն, ապա թէ զնաց:

Հեթում՝ ոչ կենակից և թագակից միայն էր Զապելի, այլ և անարգել գործակից անոր սրտին բարի բերմանց. և եթէ իր արքունի անհրաժեշտ պարտքն և ի մօրէ որբացեալ զաւկներուն հոգն՝ չպատուիրէր, թերևս աւելի շուտով թուղուր ինքն այլ թագը, և առանձնակեաց հոգեկեաց մ'ըլլար. ինչպէս որ բրաւ այլ վերջը, յետ տեղաւորելու իր դրստերը՝ և թագը թողլու առ անդրանիկն Լևոն (յամին 1269). որ և սա իր ցանկալի և ցաւալի մօրն անմոռաց յիշատակը կերպով մը կենդանացնելու համար՝ իր երեք երեց դստերն անուանեց Զապլուն, Զապել, Սիպիլ: — Զապել թագուհւոյ մահացուն յիսարբը անմահութեան մաղթանօք և անսուտ յուսովն պատելով ու կնքելով՝ հանգուցին ի տապալնատուն Ռուբինեան պայազատաց, ի վանքն Դրազարկ, ուր նախ հանգչեր էր տեղւոյն շինողն Թորոս Ա թոռն Ա և մեծ Ռուբինի, և իրմէ ետք իրեն ցեղէն շատ պարոնայք և պարունուհիք. և ուր յետ 19 տարւոյ (1270) հանգուցին թագուհւոյն քով իր թագակից և կողակիցն այլ թէ իբրեւ արքայ Հեթում և թէ իբրեւ Եղբայր-Մակար. որ և Զապելի պէս բազմ ունեցաւ օտար սուրբ թագաւորի մը հանդիպակից ըլլալու: Իրենց երախտագէտ և սիրանուէր որդիքն և պայազատք՝ արքունի սրբապատում Բայսմաւուրաց մէջ նշանակեցին Հեթմոյ հանգըստեան օրը (28 հոկտեմբերի), և այս օրս (22 յունուարի) զպաշտելի յիշատակն Զապելի. զոր ի կեանս և ի մահուն՝ ճանաչողք և մերձագայք Սոշրք անուանէին. ինչպէս որ Հեթմեանց՝ յիշատակն այլ ոչ միայն մեր այլ և լատին միանձանց հին ժամագրոց ոմանց մէջ անցած է երանելեաց կոչմամբ: Ե-

1 Թէ Հեթում Ա, թէ իր թոռն Հեթում Բ, և թէ ասոր համբերակն Հեթում (Պատմիչ) տէր Վոռիկոսոյ, իրէքն այլ կրօնաւորած են ի վանս լատինաց ի Հայս, ի Վիպրոս և ի Փրանկաստան, և հոս մեռած է յետինս. որոց վարքն քիչ մը շփոթէ իրարու՝ արեւմտեայ սրբագիր միանձն:

րանի էր ազգիս այլ, եթէ ինչպէս շատ արժանաւորաց յիշատակն անմահացուցեր է, զոմանցն այլ նորէն արթնացընէր: Իսկ քեզ, Հայկակ, անշուշտ ախորժելի կ'ըլլայ, քու ընտանեաց և մեր ձաւորաց միջի մատղաշ Զապելաց ծանօթացընել՝ իբրեւ իրենց նախընթաց օրինակ համեստութեան և իմաստութեան ու Պաշտպան՝ մեր ազգին վերջի պայազատութեան մէջ ամենէն անուանի, պատուելի, սիրելի և սրբենի եղած թագուհին՝ ԶԱՊԵԼ:

Գերմանիոյ Գալմար քաղաքը՝ հիւր մը կ'իջնայ գլխաւոր պանդոկի մը մէջ. պանդոկապետն՝ ըստ սովորութեան, հիւրոց տետրակը առջևը կը դնէ՝ որ անունը նշանակէ. և երբ նա կը ստորագրէ այսպէս՝ Կարոյոս Գրագետ, պանդոկապետն՝ պաղ կերպով կը վարուի: Հիւրն երկրորդ առաւօտուն պանդոկէն կ'ելլայ: Քանի մը ժամէն սպայ մը կու գայ պանդոկապետին թղթիկ մը կու տայ, որուն մէջ գրուած էր, թէ Ես միտք ունէի շարաթ մը մնալու քու պանդոկիդ մէջ, բայց տեսնալով որ քեզի յարգոյ չեն ուսմանց հետևողք, ուրիշ տեղ գնացի: Նամակին ստորագրութիւնն այլ էր՝ Կարոյոս գրագետ և քագաւոր Շոռեւտիոյ: — Բայտնի է պանդոկապետին գլուխը իջած կայծակը: — Իսկ թագաւորն Շուքտաց յերաւի քերդուածներ գրած և հրատարակած է:

1 Եւս Զապելի՝ նու նորա առաջին թագուհին Հայոց կին Գ Լևոնի՝ կէսան՝ որ է Կիւ Մնա (Քիւրիա-Մնա) գուսար Լամբրոնի տիրոջն, իր սկեսրին բարեպաշտութեան ճամբան բռնեց, և աւելի բազմաթիւ զաւակաց մայր ըլլալէն ետև կրօնաւորեալ մեռաւ (28 յուլիսի 1283), մեծ համբաւով սրբական վարուց. սա կոչուէր և Թէ-անի, այսինքն Թէոֆանիա: — Նոյնպէս գովութեամբ յիշատակին՝ իր քոյրն Մարիա (3 դեկտ.) — իր երեք վերջիչեալ Զապիլանուն դստերն. իր տալն Փիլի — Դ Վոստանդին թագաւորի մայրն Մարիա տիկինն (27 յուլիս). և վերջին թագուհին Հայոց Մարիա, կին Զ Լևոնի, և իր գուսարն Փիլիս — նախ ծանուցեալն Բ Զապել (3 մայիս):